Kataloginnledning PA-0580 Christiania Glasmagasin

Omtale av arkivskaper

Som hovedadministrasjon og salgsorganisasjon for den sentrale delen av de norske glassverkene, kan Christiania Glasmagasin føre sin historie tilbake til Det Kongelig Allernaadigst Octrojerede Nordske Compagnie, kjent som Det Norske Komapani. Dette ble stiftet i København 21. mai 1739. Målet med opprettelsen av kompaniet var å etablere virksomhet som utnyttet norske råmaterialer, og i særlig grad ressursene i skogen. Dette var del av omleggingen av den økonomiske politikken for Danmark og Norge etter 1735, med satsing på innenlandsk industri for å begrense import og produsere mer selv av de varer landet trengte. I motsetning til Danmark, var Norge rikt på skog, og en bedre utnyttelse av den norske skogen lå til grunn for etablering av blant annet glassproduksjon i Norge. I denne sammenheng var skogen viktig fordi glassverkene trengte store mengder skog til brensel.

Staten spilte en aktiv rolle i den nye næringspolitikken, og det ble brukt flere statlige virkemidler, først og fremst med å legge til rette for virksomheten. De norske glassverkene fikk støtte i form av enerett (privilegier) på å produsere glass i Norge og etter hvert også i Danmark. Fra 1760 ble det også innført et importforbud på glass.

Det Norske Kompani begynte med å produsere blant annet trekull, tjære og pottaske, men konsentrerte seg etter hvert om glassproduksjon. Det første norske glassverket, Nøstetangen Glassverk, ble etablert i 1741. I løpet av en femtiårs periode ble det etablert en rekke glassverk i Norge; Ås grønne Glasshytte, Hurdal glassverk, Hadeland Glassverk, Biri glassverk, Schimmelmanns glassverk og Jevne glassverk, alle under samme ledelse og de spesialiserte seg for en stor del på forskjellige produksjoner. På dette området skilte organiseringen av de norske glassverkene på 1700-tallet seg ut fra organiseringen i andre land. Både i Sverige og land som England og Frankrike var glassverkene stort sett selvstendige virksomheter med forskjellige eiere, og hver enkelt hadde et bredere produktutvalg.

Kompaniet hadde magasiner for engrossalg i Christiania, Drammen og i København. På grunn av lange avstander og krevende transport fra glassverkene til magasinet i Christiania, ble det dessuten bygd en mellomstasjon med magasin for Hurdal glassverk ved sørenden av Hurdalssjøen og for Biri glassverk på Eidsvollsbakken.

Eierskap og administrasjon av glassverkene endret seg og ble omorganisert en rekke ganger:

- *Det Kongelige Octroyerede Nordske Compagnie* ble opprettet i 1739. Av 979 parter satt kongehuset i 1747 med 100 parter, mens privatpersoner i Norge bare eide 8 parter. Resten av partene var eid av danske og tyske privatpersoner, og Det Norske Kompani var dermed et privat selskap. Kompaniet ble styrt av en direksjon med en overdirektør utnevnt av kongen og 8 direktører, 4 i København og 4 i Kristiania. Den

første overdirektøren var geheimeråd Joachim von Beust. Den norske direksjonen skulle ha den direkte ledelsen av anlegg og produksjon.

- I 1751 gikk kompaniet konkurs. Selskapet ble reorganisert, nå med 60 % av partene på norske hender og 30 % eid av kongehuset. Ny direktør ble Caspar Herman von Storm, som regnes som den egentlige grunnleggeren av norsk glassindustri. Storm ledet selskapet til 1766. I påfølgende tiårsperiode var det stadig skifte av direktører.

- Etter en periode med lav produksjon og økonomisk krise først i 1770-åra, kjøpte kongen ved *Overskattedireksjonen* 139 av 160 parter i 1776. De norske glassverkene gikk dermed inn i en 50 år lang periode med hovedsakelig statlig eierskap. *Den Norske Fabrikkdireksjonen* (fullstendig navn: *Den Kongelige Norske Fabrique-Direction*) fikk oppgaven med å administrere glassverkene og ledet det som en statsbedrift fram til 1782. Direksjonen besto av fire menn, hvorav Carsten Anker hadde ansvaret for driften av glassverkene og Hans Koefoed hadde ansvaret for glassopplaget i København, og i tillegg hadde Andreas Holst ansvaret for Blåfargeverket i Modum og overberghautptmann Hiort skulle føre tilsyn med koboltgruvene i Modum. Fra 1781 overtok Hans Wexels ansvaret for glassverkene etter Carsten Anker.

- Det statlige eierskapet fikk et kort avbrudd fra 1782 med opprettelsen av *Handels- og kanalkompaniet* (fullstendig navn: *Det Kongelige Octroyerede Danske, Norske, Sleswigske og Holsteenske forenede Handels og Canal-Compagnie*) og plassering av glassverksadministrasjonen under dette kompaniet en kort periode. Kanalkompaniet hadde fra begynnelsen private eiere, men på grunn av store økonomiske problemer fikk også dette kompaniet statlig eierskap etter et par år. Fra da av var staten, først den danske og fra 1814 den norske staten, eier av glassverkene helt fram til 1824.

- I 1787 ble glassverkene skilt ut fra *Handels- og kanalkompaniet*. En ny hovedadministrasjon med navnet *Administrasjonen for de norske glassverker* (fullstendig navn: *Administrasjonen for de Kongelige norske Glass Verker*) ble nå opprettet i Christiania og ledet av Hans Wexels og Peder H. Essendrop. På samme tid ble det bygd et nytt, stort magasin (lager) med kontor og forvalterbolig i Christiania, på den såkalte Carlstomten der Østbanestasjonen seinere ble bygd.

- I 1794 begynte den såkalte forpaktningstiden. Hans Wexels forpaktet de norske glassverkene i 15 år, fra 1794 til 1809. Da gikk forpaktningen over fra Hans Wexels til Chr. Heyerdahl, Caspar Kauffeldt og Friederik Wexels. I denne tiden ble beskyttelsesordningene av glassindustrien fjernet. Importforbudet på glass til Danmark og Norge ble opphevet i 1803 og privilegiene på glassproduksjon ble fjernet i 1804. I 1809 falt også ordningen med 5 % produksjonsstøtte og 10 % eksportstøtte bort. Konkurransesituasjonen ble dermed drastisk endret. Det ble anlagt flere nye,

private glassverk i Norge, men bare et par av disse, Gjøvik glassverk og Åsnes glassverk i Namdalseid i Nord-Trøndelag, fikk noe særlig betydning over tid. I 1814 skilte Norge lag med Danmark og den norske staten ble eier av glassverkene. Danmark forandret seg fra hjemmemarked til eksportmarked og norsk glass ble nå pålagt en importtoll på 12 % i Danmark, og fra 1823 20 %.

- I 1818 var forpaktningsavtalen for de statlige glassverkene slutt og staten tok for en kort periode også over driften av glassverkene, med Carsten Anker som administrator.

- I 1824 var det slutt på statlig eierskap og den lange linjen fra 1739 med enhetlig organisering av norsk glassindustri ble brutt. De statlige glassverkene ble solgt til forskjellige private eierinteresser, i hovedsak til menn fra lokalmiljøene rundt glassverkene.

- Biri glassverk og Hurdal glassverk ble kjøpt av *Interessentskapet Biri og Hurdalens glassverker*. Dette Interessentskapet viste seg å bli bindeleddet mellom de statlige, tidligere privilegerte, glassverkene og det seinere Christiania Glasmagasin. I 1841 ble også Hadeland glassverk kjøpt av interessentskapet, som da endret navn til *Interessentskapet Biri, Hurdalen og Hadelands glassverker*. Etter at en rekke glassverk ble lagt ned i 1830- og begynnelsen av 1840-åra, var bare Hurdal og Hadeland i drift av de gamle glassverkene. Og bortsett fra Åsnes glassverk i Nord-Trøndelag, var eiergrupperingene igjen redusert til et selskap, I/S *Biri, Hurdalen og Hadelands glassverker*, med familiene Tanberg og Berg fra Nordre Land som eiere.

- I 1852 overtok de tre brødrene Harald, Ole og Nils Berg ledelsen av selskapet. De overtok 2/3 av partene i interessentskapet, mens familien Tanberg fortsatt eide den resterende tredjeparten.

- I 1887 forandret selskapet navn til *Interessentskapet Christiania Glasmagasin*. I 1898 ble selskapet endret til aksjeselskap og fikk navnet *A/S Christiania Glasmagasin*. Etter det ble selskapet stort sett beholdt uendret til 1980-tallet.

- I 1981 gikk *A/S Christiania Glasmagasin* på børsen. Fra desember 1986 hadde Atle Brynestad via selskapet *Made in as* hadde overtatt så godt som alle aksjer i selskapet som gikk inn i Made in, seinere selskapet *CG Holding a.s.* og fra 2009 selskapet *3 Norske AS*. 31.12.1986 ble *A/S Christiania Glasmagasin* oppløst og virksomheten ble oppdelt i flere mindre datteselskaper, hvorav blant andre *AS Christiania GlasMagasin og AS Hadeland Glassverk.*

Glassverkene

I løpet av den 50 år lange perioden fra 1741 til 1792, opprettet Det Norske Kompani og den seinere glassverksadministrasjonen 7 glassverker, med Hadeland, Hurdal og Biri som de største verkene.

- **Nøstetangen glassverk** ble anlagt i 1741 ved Hokksund i Øvre Eiker kommune. Dette var det første norske glassverket. Nøstetangen ble etablert blant annet for å forsyne rikene Danmark og Norge med finere bordglass og er særlig kjent for sin produksjon av krystall av høy kvalitet. Glassverket knyttet til seg de beste blåserne og gravørene fra England og Böhmen. Verket ble nedlagt i 1778 på grunn av usikre vedleveranser. Nærheten til Kongsberg sølvverk førte til konflikter om vedrettigheter, en konflikt Det Norske Kompani tapte.

- **Aas grønne Glasshytte** ble anlagt i 1748 i Sandsvær ved Kongsberg. Produserte grønt glass, og særlig buteljer (flasker). Ble nedlagt i 1764 av samme grunn som Nøstetangen glassverk.

- **Hurdal glassverk** ble anlagt i 1755 ved nordenden av Hurdalssjøen, og driften kom i gang 1756. Her var det både god og rimelig tilgang på ved og god tilgang på vannkraft og kvartssand som ga kiselsyre til glassproduksjonen. I tillegg var nærheten til pottaskekokeriet på Minne av betydning. Hurdal glassverk skulle særlig produsere kronglass, dvs. finere vindusglass etter engelsk mønster. Ved nedleggingen av Nøstetangen glassverk i 1778 ble hvittglass- og krystallproduksjonen flyttet til Hurdal. Krystall- og hvittglasshytta ble imidlertid nedlagt i 1809 og denne produksjonen og arbeiderne ble for en periode overført til det nye private Gjøvik glassverk. Produksjonen av kronglass ble nedlagt i 1850, og produksjon av nytt vindusglas, såkalt strukket glass, overtok nå. Hurdal glassverk var av de største norske glassverkene, og omkring 1800 overgikk det langt de andre glassverkene i størrelse. Glassverket ble nedlagt i 1895.

- **Hadeland glassverk** ble opprettet i 1762 på Jevnaker, ved sørenden av Randsfjorden. Driften ved glassverket kom i gang i 1765. Hadeland ble anlagt for å overta produksjonen av buteljer og apotekerglass i grønt glass fra Aas grønne Glasshytte. Fra 1852, under ledelse av brødrene Berg, ble driften ved Hadeland glassverk lagt om til produksjon av hvittglass, med småglass og finere glassvarer. Hadeland glassverk er det eneste av glassverkene som fortsatt er i drift.

- **Biri glassverk** ble etablert på gården Svene i Biri i 1761 og var i drift fra 1766. Glassverket ble bygd for å produsere simplere vindusglass, såkalt fensterglass etter tysk mønster. I tillegg ble det produsert en del flasker i grønt glass. Virksomheten ved Biri glassverk lå nede fra 1843, men ble tatt opp igjen i 1855, nå med produksjon av flasker, og verket ble drevet til 1880, da det ble lagt ned.

- **Skatmester Schimmelmanns glassverk** i Hurum, også omtalt som Strømsmoen glassverk, Svelvigen glassverk og Hurum glassverk, var i drift fra 1784. Schimmelmanns glassverk ble bygd først og fremst for produksjon av flasker. På grunn av vanskeligheter med leveranser av ved, gjorde man her tidlig forsøk med fyring med importert steinkull, men dette mislyktes økonomisk. Glassverket ble nedlagt i 1832.

- **Jevne glassverk** ble anlagt på gården Jevne i Vingrom, den gang i Fåberg, i 1792 for å produsere en ny type vindusglass, Tafelglass. Tafelglasset var av bedre kvalitet enn fensterglass, men var betydelig billigere enn kronglass. Glassverket var i drift fra 1793. Driften lå nede fra 1835 og glassverket ble endelig nedlagt i 1840.

I tillegg til glassverkene fra 1700-tallet, ble det opprettet enda to glassverk mot slutten av 1800-tallet:

- **Høvik glassverk (Høvik Verk).** Den første glasshytta på Høvik ble anlagt av engelskmannen Thomas Graham Smyth i 1855 for produksjon av flasker. Denne virksomheten fikk bare noen få års varighet. I 1862 kjøpte *Interessentskapet Biri, Hurdalen og Hadeland glassverker eiendommen*, og i 1871 gjenopptok de glassverksdriften på Høvik for produksjon av flasker og fiskekavler, og med fyring med kull. Mye av den tidligere driften ved Biri glassverk ble nå flyttet til Høvik. Fra 1874 ble produksjonen ved Høvik Verk utvidet til også å omfatte såkalt belysningsglass, dvs. lampeglass, kupler og oljeholdere, som en periode ble en stor og viktig produksjon. Etter en stor brann i 1875 ble flaskeproduksjonen nedlagt og man satset nå på bruks- og husholdningsglass, i tillegg til belysningsglass. Høvik glassverk ble nedlagt i 1933, og store deler av glassproduksjonen ble da overført til Hadeland glassverk. I1876 ble Høvik Lys etablert som et eget selskap for produksjon av armaturer og metallvarer, etablert som et eget selskap som fortsatte virksomheten på Høvik.

- **Drammen glassverk,** også kalt Tangen glassverk, ble anlagt på Tangen i Drammen i 1873, i første omgang for produksjon av flasker (buteljer) og apotekerglass. Fra 1882 ble driften omlagt til produksjonen av vindusglass. Ble kjøpt av Christiania Glasmagasin i 1893 for produksjon av vindusglass. Ved nedleggingen av Hurdal glassverk i 1895 ble produksjonen av vindusglass derfra overført til Drammen, og Drammen glassverk ble den eneste produsenten av vindusglass i Norge. Drammen glassverk ble nedlagt 1977.

Omtale av arkivet

Arkivmateriale fra Christiania Glasmagasin, Hadeland glassverk og noen av de andre gamle norske glassverkene ble gitt som gave til Riksarkivet av direktør Jens W. Berg ved Hadeland glassverk i 1984/1985. Av dette utgjorde materiale fra Hadeland glassverk langt over halvparten, og det er skilt ut som et eget arkiv, PA-1681 - Hadeland glassverk, som er på vel 78 hyllemeter. Mindre deler arkivmateriale etter Hurdal glassverk, Biri glassverk, Høvik glassverk og Drammen glassverk er beholdt som deler av Christiania Glasmagasins arkiv.

Riksarkivet hadde fra før Privatarkiv nr. 1 "Glassverk, samlinger", som hovedsakelig består av regnskapsprotokoller, kopibøker og noen brevjournaler fra glassverksadministrasjonen, magasiner og fra Hurdal glassverk fra 1739 til et stykke inn på 1800-tallet. Det er viktig å se disse arkivene i sammenheng. Utenom glassverksarkivene som finnes i Riksarkivet, har Opplandsarkivets avdeling Maihaugen en del arkivmateriale etter Jevne glassverk og Opplandsarkivets avdeling Gjøvik har noe materiale etter Gjøvik glassverk og litt etter Hurdal glassverk.

Regnskapsmateriale utgjør en betydelig del av arkivet etter Christiania Glasmagasin, men arkivet inneholder også møteprotokoller, kopibøker, sakarkiv, varekataloger og prislister, materiale vedr. personalforvaltning, tegninger, foto og forskjellig annet.

Av materiale fra styrende organer, finnes det bl.a. en komplett rekke av generalforsamlings- og styremøteprotokoller fra 1824 til 1980. Arkivet inneholder en god del kopibøker helt tilbake til 1767, men det er i liten grad mulig å finne fortløpende rekker av kopibøkene. De er derfor behold i en samlet serie uten videre inndeling. Arkivet inneholder også noen ekstraktprotokoller (brevjournaler) for perioden 1777-1813 (serie C). Både kopibøkene og brevjournalene må sees i sammenheng med samme type protokoller i Privatarkiv nr. 1. Her vil man se at protokoller som mangler i rekken i PA 1 finnes i Christiania Glasmagasins arkiv, eller omvendt.

Arkivet inneholder bare to esker korrespondanse (serie D). Sakarkivet (serie E) inneholder imidlertid mye brev. Denne serien består av en del (Ea) med dokumenter og mapper ordnet etter kode, delvis med beskrivelse på dokumentnivå. En liste med oversikt over innholdet i hele underserien ligger først i eske 1, og en liste med innholdet i den enkelte arkiveske ligger først i hver eske. Mye av dette materialet er omtalt som "Av Niels Bergs etterlatte papirer, tatt frem og lagt i arkivet i 1942, etter at jubileumsboken var skrevet". Det spenner over perioden 1748-1952. Den andre delen, serie Eb, inneholder sakarkiv ordnet etter emne. Sist i denne underserien er det en eske som inneholder avskrifter, kopier og enkelte originaler av eldre, sentrale dokumenter, deriblant en avskrift av Det norske kompanis octroj av 21. mai 1739.

Arkivet inneholder også varekataloger, prislister og priskuranter (serie F). Varekataloger fra Hadeland glassverk finnes også her. Først i denne serien er *Ip Olufsen Weyses modellbok for*

Nøstetangens og Aas' produkter fra 1769. I tillegg til denne serien, er det også noen priskuranter og prislister i serie Ea.

I serie G, glassverksarkiver, finnes arkivmateriale fra Hurdal glassverk, Biri glassverk, Høvik glassverk og Drammen glassverk i hver sin underserie. Her er det også for en stor del snakk om regnskapsprotokoller, men arkivet inneholder også styre- og generalforsamlingsprotokoll for Drammen glassverk for perioden 1925-1965, kopibøker fra flere av glasserkene, brev m.v. til forvalter Gaarder ved Biri glassverk og forskjellig materiale vedr. produksjon og transport, som rekvisisjoner, kjøresedler, følgesedler m.v. Når det gjelder materiale fra Hurdal glassverk, er det viktig å se til tilsvarende materiale i Privatarkiv nr. 1, serie Fe. I tillegg til arkivmaterialet fra glassverkene, finnes det også møteprotokoller m.v. fra selskapet Emil Olsen Comp. og en styreprotokoll fra A/S Agromaskiner (serie H).

Serie P inneholder materiale vedr. personalforvaltning. Her er det blant annet en del materiale etter Christiania Glasmagasins pensjons- eller understøttelsesfond for funksjonærer og protokoll for Christiania Glasmagasins arbeideres sykekasse. Videre inneholder serie Q en del materiale vedr. eiendomsforvaltning og serie I noe materiale vedr. travkjøring. Se også tegninger av travbanen på Slependen, Ta/0006.

Regnskapsprotokoller (serie R) utgjør som nevnt en betydelig del av arkivet. De er inndelt i egne underserier etter type regnskap, for eksempel for hovedbøker, reskontro, journaler osv. Flere av disse underseriene er ofte inndelt i ytterligere underserier, dvs. under-underserier. For eksempel er protokoller fra før 1824 (et årstall som viser til statens salg av glassverkene til private) innenfor hver underserie samlet i en egne under-underserier. Regnskapsprotokoller fra før 1824, bør sees i sammenheng med tilsvarende materiale i Privatarkiv nr. 1. Der det tydelig er flere rekker av samme type regnskapsprotokoll, for eksempel for reskontro og kassabøker, er disse adskilt i egne under-underserier. I flere tilfeller er det imidlertid vanskelig å spesifisere hva som skiller de enkelte rekkene (under-underseriene) fra hverandre. I tillegg til mer formelt regnskap som hovedbøker, reskontro, kassabøker m.v., er det under regnskap også en underserie med kjørelister og en med produktbøker og materialbøker. Kjørelistene viser transport, hovedsakelig lass med hest og slede, av glass fra glassverkene til Christiania og transport av råmaterialer til glassverkene. Produktbøkene gir oversikt over mottatte og utleverte produkter og til dels også over varer levert til enkelte glassverk.

Arkivet inneholder videre tegninger (serie T), blant annet et betydelig tegningsmateriale fra ombyggingen av Christiania Glasmagasins bygning ved Stortorvet omkring 1900. Nevnes spesielt kan også et situasjonskart over den planlagte magasinbygningen på Carlstomten i Christiania, trolig fra ca 1778 (først i underserie Tb). Det finnes tegninger også andre steder i arkivet, for eksempel under styrende organer og i saksakriv (serie Eb).

Videre inneholder arkivet et ikke ubetydelig fotomateriale, en del trykksaker og avisutklipp. Når det gjelder foto, befinner også materiale fra Hadeland seg i Christiania Glasmagasins arkiv.

Ved avlevering av Christiania Glasmagasins arkiv til Riksarkivet fulgte det med detaljerte lister med beskrivelse av det meste av materialet. Hver protokoll og bok var merket med et nummer som viser til nummerering innenfor en ”serie” for hver enkelt gruppe protokoller, for eksempel hovedbøker, til arkivlistene, kopibøker osv. Dette nummeret er også registret på hvert arkivstykke i ASTA. En del protokoller fra 1700-tallet og tidlig 1800-tall er imidlertid ikke registrert i disse listene. Listene oppbevares i Privatarkivseksjonen og de vil i blant kunne gi noe mer spesifikk informasjon om enkelte arkivstykker enn det som er registrert i ASTA. Det er også lister med egne koder for bl.a. saksarkiv (kalt originaldokumenter), se omtale av disse i forbindelse med sakarkiv (serie Ea).

G. E. Christiansens trebindsverk ”De gamle privilegerte glassverker og Christiania Glasmagasin” (Oslo 1939), Ada Polaks ”Gammelt norsk glass” (Oslo 1953) og boken ”Vel blåst! Christiania Glasmagasin og norsk glassindustri 1739-1789” av Rolf Petter Amdam, Tore Jørgen Hanisch og Ingvils Pharo (Oslo 1989), finnes i Riksarkivets bibliotek.